

KRITIEK VAN DE KUNSTMATIGE REDE*

Herman De Dijn

1.

Hoewel filosofen altijd maar weer met dezelfde eeuwenoude problemen lijken bezig te zijn (taal, denken en werkelijkheid; vrijheid en determinisme; ziel en lichaam; ethiek en kunst; enzovoort) staat die activiteit toch niet noodzakelijk los van een reflectie op de eigen tijd. De benadering van die problemen, de inschatting van hun onderlinge verhoudingen en relevantie ten opzichte van elkaar zijn dikwijls onbewuste uitingen van een gevoeligheid voor de bredere eigentijdse problematiek.

Het zal wel niet helemaal toevallig zijn dat de Vlaams-Nederlandse Filosofiedag 1991 (gehouden te Amersfoort, Internationale School voor Wijsbegeerte) als titel droeg : *Crisis van de rede ? Perspectieven op cultuur*. Deze jaarlijkse filosofiedagen zijn ontmoetingsmomenten waarop vooral jongere onderzoekers de min of meer afgeronde resultaten van hun denkwerk voorleggen. De gebundelde bijdragen geven een zeker beeld van wat de aankomende generatie filosofen in het Nederlands taalgebied bezighoudt. In 1991 werd voor het eerst gekozen voor een overkoepelend thema, ingeleid door een nog steeds zeer actieve en gewaardeerde senior onder de Nederlandstalige filosofen, C.A. van Peursen. Het spreekt vanzelf dat niet alle bijdragen (van vierenveertig auteurs !) strikt aan dit thema beantwoorden. De omvangrijke bundel bevat uiteraard artikelen van een divers niveau (er werden geen inhoudelijke criteria aangelegd bij het uitgeven van de *Proceedings*). De bundel is in zijn geheel eigenlijk vooral interessant als (dikwijls eerste) publicatiemogelijkheid voor de jongere deelnemers, en, zoals gezegd werd, als staalkaart van de filosofische interesses van het moment.

Het is ondoenbaar en onnodig hier alle, of zelfs maar een redelijke selectie van de bijdragen voor te stellen. Daarom zal ik me beperken tot een bespreking van het thema zoals het vooral in de openingslezing van Van Peursen en her en der in verschillende bijdragen aan bod komt. Sinds geruime tijd is dit thema van een (of 'de') crisis van de rede, verbonden met het besef van de grenzen van de rationaliteit, een centraal discussiepunt in de filosofie en daarbuiten. Van Peursen brengt het idee van 'crisis van de rede' in verband met twee elementen : de twijfel aan de eenheid van rede, taal en werkelijkheid (zich uitend in relativisme, historicisme, postmodernisme), en de twijfel aan het leidinggevend, normatief

karakter van de rede ten opzichte van het menselijk handelen (bijvoorbeeld in de ethiek). Van Peursen vindt deze crisis niet noodzakelijk negatief : zo ontstaat volgens hem een nieuwe speelruimte voor een verruimde rede, dat wil zeggen voor die onderstromingen in de westerse traditie van de rede die altijd reeds de universaliteit van de strikte rationaliteit betwisten (cf. Montaigne). Naast de strikt theoretische rationaliteit krijgt men zo meer aandacht voor het inventief redeneren, voor het belang van de metafoor; denk- en handelingswijzen van andere culturen kunnen zo erkend worden als positieve uitdagingen. De crisis van de rede opent aldus perspectieven op een vernieuwde, meer open cultuur.

2.

De crisis van de rede lijkt soms verdacht veel op een crisis bij academische filosofen, onbekwaam om streng rationele fundamenten te vinden voor de overeenkomst taal (denken) en realiteit, of voor de principes van ethisch handelen. Uiteraard vinden andere filosofen die zich daar wel toe in staat achten dat er van een crisis van de rede dan ook helemaal geen sprake kan zijn. Deze crisis bestaat volgens hen slechts in het hoofd van niet-accuraat genoeg denkende tegenstanders. Anderen gaan, in de lijn van Van Peursen, zoeken naar een 'verbrede' redelijkheid, of analyseren die terreinen die aan gene zijde liggen van de rede en ontdekken daar niet zonder meer irrationaliteit. Zo is een aantal bijdragen gewijd aan : de mythe; de leegte, de lach en het toeval; het particuliere; het affectieve; de chaos; 'het vrouwelijk verschil' waarvan door de enen sterk bevestigd en door anderen hevig ontkend wordt dat het iets met een crisis van de rede zou te maken hebben. De al dan niet vermeende crisis van de rede leidt in elk geval tot een filosofisch onderzoek indien al niet van perspectieven op cultuur, dan toch van perspectieven *in* de cultuur die eerder met zingeving dat met rationaliteit te maken hebben. Speciale vermelding verdient in dit verband de bijdrage (van D.J. Kamphof) over de betekenis van het kansspel. De mens wordt hier begrepen niet als *animal rationale*, maar als *homo ludens*, die echter voortdurend bedreigd wordt door het bijgeloof van een speciale uitverkiezing (lotsbestemming), of door de illusie van een rationeel systeem om te winnen (om succesvol te leven). De 'crisis van de rede' kan in dit licht een specifieke betekenis krijgen : crisis *door* de rede. Het onbehagen in de cultuur heeft dan niet alleen of niet zozeer te maken met het besef dat er misschien geen vaste fundamenten zijn voor ons denken en handelen, maar eerder met de ervaring van leegte die ontstaat wanneer de mens, door technisch-wetenschappelijke rationaliteit ingekapseld, het leven niet langer kan beleven als een lot (*fatum*), maar eerder als een beheersbare, autonome creatie (*factum*). Hoe meer de mens zich laat verleiden door het moderne verzekeringsyndroom, hoe groter de inflatie van zin¹.

Om het nog anders uit te drukken : de crisis van de zingeving (als spel van zin of zinverlies) heeft niet alleen of niet zozeer te maken met twijfel aan rationele gefundeerdheid, maar met de gevolgen van een om zich heengrijpend *activisme*. De algemene mobilisatie in de moderne arbeid, breidde zich uit tot de sfeer van het geestesleven² en zelfs tot de sfeer van de 'vrije tijd'. Hoewel niets ons daar zou mogen binden, is de 'vrije tijd' toch geworden tot een ruimte die *moet* gevuld worden. We zijn getuige van een ware 'horror vacui'. Wij *moeten* van ons leven iets maken, *vooral* in de 'vrije tijd'. Een hele zingevingsindustrie, met haar verschillende takken (voor lichaamscultuur, zelfgekozen bijscholing of permanente (!) vorming, voor geestesverruiming, enzovoort, enzovoort) stelt ons de middelen ter beschikking om onszelf en onze 'vrije tijd' te produceren. Consumeren is tegelijk produceren geworden. Er moet *voortdurend* 'gescoord' worden. Aangezien niets *in zichzelf* belangrijk is, tenzij in zoverre wij het uitverkiezen, kan men bij geen enkele vervulling verwijlen, van geen enkele genieting echt genieten. De hoogste genieting is de jacht zelf *in* de activiteit. Alleen de 'rush' naar de toekomst telt, de eindeloze cumulatie van genietingen in een steeds versnellende spiraal van excessiviteit. Dit activisme lijkt *het* antwoord te zijn op het meer en meer ontbreken van een echt appél, dat alleen kan uitgaan van waarden die aan onze willekeurige keuze ontsnappen. Dit ontbreken hangt zelf nauw samen met de massieve desintegratie van traditionele kaders waarbinnen transcendente waarden hun appél pas kunnen uitoefenen.

Het activisme is nauw verbonden met een narcistische verhouding tot de tekens en brokstukken van waarden die door de zingevingsindustrie worden aangeboden. De gevolgen van dit activisme en narcisme laten zich raden. Vroeg of laat eindigt de manische wedloop in een diepe teleurstelling of depressie. Tegen de moedeloosheid en vertwijfeling die in de excessieve zoektocht steeds op de loer liggen, wordt geen andere remedie aangeboden dan nog meer activiteit. Het narcisme poogt in een frenetieke bezigheid de onderhuidse angst en onzekerheid betreffende wie men eigenlijk is, wat nu eigenlijk de zin is van al die activiteit, te ontlopen. De onmogelijkheid van een leven in de waarheid (betreffende zichzelf) hangt samen met een soort werkelijkheidsverlies, met een gebrek aan zijnsvertrouwen. Is het verwonderlijk dat onze tijd gekenmerkt is door een om zich heen grijpend nihilisme en cynisme ?

3.

Filosoferen over de crisis van de rede hoeft niet beperkt te blijven tot een puur academische discussie over filosofische funderingsprojecten. Filosofische discussies (zelfs over funderingsprojecten) kunnen de min of meer expliciete vorm aannemen van een cultuurkritiek, door te wijzen op de grenzen van de rationaliteit, en de ontwrichting die gepaard gaat met een miskenning van die grenzen³. Een

bijzonder degelijke afdeling van deze bundel verzamelt een drietal bijdragen onder de titel: 'Kritiek van de kunstmatige rede'. Deze bijdragen bestrijden de mogelijkheid van een reductie van fenomenen als intentionaliteit, intelligentie, redelijkheid tot 'kunstmatige intelligentie'. Het begrip van 'de kunstmatige rede' kan men echter verbreden — zoals effectief gebeurt in de bijdrage van M. de Vlieghe ('De beoefening van de rede als ambacht in een industriële cultuur') — tot een begrip van intelligentie of slimheid niet alleen aanwezig in 'intelligente' machines, maar tevens in de buitengewoon complexe productiewijzen van de moderne industrie (waarin die 'intelligente' machines trouwens een steeds grotere rol zullen spelen). De kritiek op deze breed opgevatte 'kunstmatige' rede kan dan eveneens verbreed worden tot een kritiek van de moderne cultuur zelf als gekenmerkt door een crisis *binnen* de rede. De crisis heeft te maken met de min of meer verregaande ontwrichting van een in gewone menselijke verhoudingen, instellingen en tradities ingebedde *redelijkheid* door een 'kunstmatige rationaliteit', dat wil zeggen: een technisch-wetenschappelijke rationaliteit geïncorporeerd in moderne industriële productiewijzen.

De moderne industriële productiewijze is de condensatie van een lange, cumulatieve ontwikkeling van technisch-wetenschappelijke rationaliteit die geïncorporeerd is in de machines en de daarmee verbonden sterk gediversifieerde en op velerlei wijzen op elkaar ingrijpende productiewijzen (inclusief machines die toelaten machines te maken en te herstellen). De spectaculaire vooruitgang in het vlak van de materiële productiviteit doet de illusie ontstaan dat wij nu een superieure redelijkheid bezitten. Toch is het slechts door te steunen op de reeds *geïncorporeerde* objectieve rationaliteit, dat wij tot steeds spectaculairder resultaten komen, en niet door een speciaal grotere toename van rationaliteit in de individuen, integendeel. Het besturen van dit steeds vernuftiger productieapparaat wordt altijd maar eenvoudiger gemaakt, door tussenschakeling van betrouwbaarder en gesofisticeerder machines, grotere diversifiëring en vereenvoudiging van de deeltaken, enzovoort. De innovaties waartoe wij komen vloeien eerder voort uit telkens weer onvermoede neveneffecten en de ontdekking van steeds nieuwe mogelijkheden van het reeds bestaande 'slimme' productieapparaat.

De grootste illusie is echter dat wij alle domeinen van het menselijk leven, bijvoorbeeld het ambachtelijke, het politieke, instellingen allerhande, het individuele leven, op eenzelfde wijze zouden kunnen beheersen. Welnu, de industrie kan het ambachtelijke (bijvoorbeeld loodgieterij) niet uitschakelen of recupereren, noch het politieke, noch de noodzaak van bijvoorbeeld individuele motivatie en nieuwsgierigheid. Ambachtelijkheid, politiek inzicht en flair, enzovoort, moeten onvermijdelijk in een lang leerproces, waar men telkens weer van nul begint, verworven worden. (De tegenstelling tussen technisch-wetenschappelijke rationaliteit en — bijvoorbeeld ambachtelijke — redelijkheid werd

uitvoerig geanalyseerd onder meer in het werk van de onlangs overleden Britse filosoof Michael Oakeshott). In vergelijking met de technologische slimheid moeten ambachtelijkheid, flair, enzovoort, onvermijdelijk overkomen als inferieur en archaïsch. De enorme expansie van het moderne productiesysteem en de steeds dringender en complexer problemen daarmee verbonden, vereisen paradoxaal genoeg meer en gesofisticeerder ambachtelijkheid, meer politiek genie, enzovoort, dan ooit tevoren. Misleid door de schittering van ons technisch kunnen, wordt echter meer en meer de hoop gesteld op nog grotere technologische slimheid.

De beschouwingen hier geboden lijken mij niet alleen interessant, maar tevens niet ver van de waarheid. De instellingen en tradities waarin ambachtelijkheid, ervaring en flair allerhande, van leermeester op leerling worden overgeleverd, worden met onbegrip en ongeduld bejegend. Men wil ze omschakelen tot quasi-technische productiesystemen, die automatisch de gewenste producten (politiekers; managers; allerlei houdingen) afleveren. Ze vormen het object van steeds nieuwe pogingen tot rationalisatie, die de beproefde leerprocessen, delicate omgangsvormen, enzovoort, voortdurend onderbreken en doorkruisen. De gedachte dat instellingen het object zouden kunnen vormen van een cumulatieve rationaliteit, (vergelijkbaar met slimme productiemechanismen) lijkt inderdaad een waanidee. Instellingen zijn ten nauwste verbonden met ambachtelijkheid, met onbeheersbare omgangsvormen en houdingen. Aangezien zij wezenlijk zijn voor het enigszins in toom houden van de industriële productiewijzen, is het bijzonder tragisch dat zij als vormen van inferieure rationaliteit beschouwd worden. Essentiële houdingen en bekwaamheden, die 'spijtig genoeg' alleen het resultaat kunnen zijn van een diepgaand leerproces, hoopt men door speedprocedures allerhande op een 'zo economisch mogelijke' manier tot stand te brengen (waarbij men vergeet dat het eventuele succes parasiteert op de reeds door het individu verworven houdingen en capaciteiten).

Een voornamelijk misvatting lijkt erin te bestaan dat men meent gesofisticeerde vormen van *redelijkheid* zomaar uit hun context te kunnen lichten en als een trucdoos voor iedereen beschikbaar te stellen. Een sterk voorbeeld hiervan is het succes van bestsellers die ons zouden moeten toelaten te wedijveren met bijvoorbeeld het Japanse overwicht in de economie. Enige tijd geleden zag ik in een academische boekhandel een stapel liggen van een dergelijke bestseller, leerstof voor studenten economie en management. De titel : *A Book of Five Rings*, geschreven voor Japanse samurai uit de zestiende eeuw ! Op de achterflap staat triomfantelijk : "On Wall Street, when Musashi (de zestiende-eeuwse auteur-samurai) talks, people listen". Welnu, wat heeft Musashi zo allemaal te vertellen ? Een paar voorbeelden : "Pak iedere situatie zonder gespannenheid aan, maar niet roekeloos"; "Welke houding je ook aanneemt, doe dat niet op een bewuste manier, denk alleen aan toeslaan"; "In het algemeen gesproken is de Weg van de Krijger

de besliste aanvaarding van de dood". Dit zijn aanbevelingen even onuitvoerbaar als het bevel "Wees toch eens spontaan". Het boek bevat paradoxaal genoeg zelf inzichten die spotten met de idee van vlugge, bewust georchestreerde beheersing en overdracht daarvan. Een van de goeroe's van de Japanse management-methodes zegt in een interview (*De Standaard*, 8 mei 1993) : "Problemen ontstaan juist wanneer het gezond verstand niet in de praktijk wordt gebracht, wanneer we niet handelen naar wat we eigenlijk al weten. Maar ik heb de indruk dat westerse managers niet zozeer geïnteresseerd zijn in gezond verstand". Als er iets is wat men niet zomaar bewust en gepland kan overbrengen, ook omdat het zo ingebed is in een ganse, gecompliceerde levenscontext, is het wel het gezond verstand.

4.

De crisis van de rede is niet alleen, en zeker niet uitsluitend, het resultaat van het ogenschijnlijke failliet van filosofische funderingspogingen; zelfs niet van de teloorgang van een geünificeerd wereldbeeld dat *kunstmatig* door een nieuw zou moeten vervangen worden⁴. Die crisis heeft minstens evenzeer te maken met een erosie van de *redelijkheid*, aanwezig in de gewone menselijke interacties, instellingen en tradities. Deze erosie lijkt vooral te maken te hebben met de tragische illusie dat, gezien het succes van 'de kunstmatige rede' een dergelijke rationaliteit overal mogelijk en wenselijk is. Tegenwoordig constateert men alom een groot enthousiasme voor, en hooggestemde verwachtingen ten aanzien van herstructurering, rationalisatie, integrale kwaliteitszorg, 'human resources management', enzovoort, niet het minst wat betreft hun invoering in instellingen en 'zachte' sectoren⁵. Niet alleen worden zo doelstellingen en procedures geïntroduceerd die haaks kunnen staan op de aan deze sectoren geëigende doelstellingen en handelswijzen (cf. recente discussies in de *Caritas*-koepel). Als bovenstaande beschouwingen over de verleidingen van 'de kunstmatige rede' enige waarheid bevatten, verschijnt deze introductie tevens in het tragische licht van een gevaarlijke evolutie in de bredere cultuur. 'Crisis van (door) de rede?' Ongetwijfeld. 'Perspectieven op cultuur'. Dat is nog de vraag.

Noten

⁴Naar aanleiding van : Erik Heijerman & Paul Wouters (red.), *Crisis van de rede? Perspectieven op cultuur* (Assen, Van Gorcum, 1992) hier in dit tijdschrift reeds kort besproken : *De Uil van Minerva*, volume 9, winter 1992-93, blz. 136-137.

⁵Zie : Theo Zweerman, *Om de eer van de mens*. Delft. Eburon, 1991, blz. 199 e.v.

⁶De idee van 'geestesarbeid' analyseert Josef Pieper kritisch in zijn *Musse und Kult* (München, Kösel, 1965, blz. 21 e.v.).

³Zie : Arnold Burms & Herman De Dijn, *De rationaliteit en haar grenzen*. Leuven. Universitaire Pers/Assen, Van Gorcum, 1986, 1990³.

⁴Zie het Wereldbeelden-project van Leo Apostel & Jan Van der Veken zoals onder meer voorgesteld in hun boek *Wereldbeelden. Van fragmentering naar integratie*. Kapellen. DNB/Uitgeverij Pelckmans, 1991.

⁵Zie mijn *Integrale kwaliteitszorg: moderne waan of deontologische eis ?* in : M. Vermeire (red.), *Integrale kwaliteitszorg in gezondheids- en welzijnsvoorzieningen*. Leuven-Apeldoorn. Garant, 1992, blz. 52-65.

PERSONALIA

Herman De Dijn publiceert in het najaar *Hoe overleven we de vrijheid ?*
Wil Derkse is de auteur van het boek *On simplicity and elegance* dat hier
binnenkort wordt besproken.
Wilfried Ver Eecke is hoogleraar in de wijsbegeerte aan de Georgetown University
te Washington

Binnenkort in de Uil van Minerva

Paul Cobben, *Het gezag van de leermeester*
William Denayer, *Handelen en denken in Hannah Arendts existentiële filosofie*
George Steiner, *Franz Kafka's Process*